
ՏԱՎՈՒՇԻ ԲԱՆԱՀԱՎԱՔՉՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԷՍԹԵՐ ԽԵՄՉԱՆ

XIX դարի 60-ական թվականներից առաջադեմ հայ մտավորականները, հասկանալով ու կարևորելով ժամանակակից բանահյուսական արժեքների կորստյան վտանգը, որին նպաստում էր հասարակական նոր հարաբերությունների ազդեցության տակ կենցաղի ու կենսակերպի փոփոխությունները և նոր արժեքների մուտքը գյուղաշխարհ, ծանոթանալով արևմտաեվրոպական ու ռուս գիտնականների ժողովրդագիտական նյութերի գրառման ծրագրերին, հետևելով նրանց աշխատանքային սկզբունքներին ու հավաքչական փորձին՝ ձևավորեցին հայ ժողովրդագիտության հավաքման և ուսումնասիրման գործը: Նրանց շարժումը միտված էր ժողովրդագիտության բոլոր բնագավառներն ընդգրկելուն, անցյալի ժառանգության բոլոր դրսևորումները (խոսքարվեստ, բարբառ, կենցաղ, հավատալիք, սնտիապաշտություն, ժողովրդական բժշկություն և այլն) մանրագին ուսումնասիրելուն և արժևորելուն՝ որպես ազգի դարավոր զարգացումն ու առաջընթացն ապահովող կարևոր գործոններ: Հասկապես XIX դարի 70-80-ական թվականներից ժողովրդագիտական նյութերի հավաքումն ու հրատարակումը թե՛ մամուլում և թե՛ առանձին ժողովածուներում վերջնականապես ձևավորված ու փաստացի գոյություն ունեցող շարժում էր, որին անդամագրվել և նվիրվել էին առաջադեմ մտավորականներ և հոգևորականներ: Գարեգին Սրվանձտյանը, Տիգրան Նավասարդյանը, Երվանդ Լալայանը և ուրիշներ իրենց շուրջը համախմբեցին գյուղաշխարհի հետ շփվող ու հայրենասիրությամբ տոգորված ռոմանտիկ թղթակից բանահավաքների, ովքեր իրենց կարողությունների չափով Հայաստանի պատմաազգագրական տարբեր տարածաշրջաններից հավաքում և հրատարակիչներին էին ուղարկում բանահյուսական-ազգագրական նյութեր՝ տպագրության ու հետագա ուսումնասիրության համար: Այդ թղթակիցները հիմնականում գյուղական ուսուցիչներ, աշակերտներ, ուսանողներ, հոգևորականներ և պետական ծառայողներ էին, ովքեր ջանք չէին խնայում փրկելու բանավոր ճանապարհով ժառանգած բազմաժանր ու բազմաբնույթ բանահյուսական արժեքները:

Տավուշի մարզը (նախկին Ղազախի գավառ) իր աշխարհագրական տեղադրությամբ հարմարավետ դիրք էր գրավում Թիֆլիսի ու Երևանի միջև և տնտեսական սերտ կապերով կապված էր դրանց հետ, այնուամենայնիվ, որպես բանահյուսական-ազգագրական նյութերի շտեմարան, վերոնշյալ ժամանակահատվածում պատշաճ ուշադրության չէր արժանացել. տարածքի գյուղերից այդ ժամանակամիջոցում հավաքվել էին աննշան քանակությամբ նյութեր:

Տավուշի մարզի բանահյուսական ժառանգության որոնումը, հավաքումը, արխիվավորումն ու հրատարակությունը հնարավորություն է ստեղծել դիտարկելու բանահյուսական նյութերի զարգացման, կենցաղավարման բնականոն ընթացքն անցյալում և ժամանակակից վիճակը:

Տավուշի մարզի «բանահյուսական ժառանգություն» ասելով նկատի ունենք հնագույն ժամանակներից մինչ օրս գոյատևած ժողովրդական խոսքարվեստի տարաբնույթ դրսևորումների ամբողջությունը, որը բանավոր ավանդույթով փոխանցվել ու պահպանվել է ժողովրդի կենդանի հիշողության մեջ և որը մեկ հարյուրամյակի ընթացքում տեխնիկական տարբեր միջոցներով գրանցվել, արխիվավորվել ու նաև հրատարակվել է ժողովածուներում ու հանդեսներում:

Գոյություն ունեցող արխիվային ու տպագրված նյութերի հիման վրա Տավուշի մարզի բանահավաքչության պատմությունը կարելի է բաժանել երեք փուլի.

ա) XIX դարավերջի գրառումներ [բանահավաքներ՝ Քաջբերունի (Գաբրիել Տեր-Հովհաննիսյան), Խաչատուր Շահնագարյան, Մաթևոս Մուրադյան, Վահան Տեր-Հարությունյանց],

բ) XX դ. 20–50-ական թվականների գրառումներ (բանահավաքներ՝ Գեղամ Թարվերդյան, Նիկոլ Մարգարյան, Մարգիս Բարայեյան),

գ) XX դարի 50-ական թվականներից մինչև դարավերջի գրառումներ (ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական-բանագիտական խմբարշավներ՝ մասնակցությամբ բանագետ-բանահավաքներ Արտաշես Նազինյանի, Արազ Կարապետյանի, Վերժինե Սվազյանի, անհատական գիտարշավներ՝ Արազ Կարապետյան, Էսթեր Խեմսյան և Երևանի պետական համալսարանի ուսանողական բանահյուսական խմբարշավ՝ Նելլի Հակոբյանի ղեկավարությամբ, ինչպես նաև առանձին սիրող բանահավաքներ՝ Սերիկ Դավթյան, Սերոժ Գորգինյան, Բարայել Չանգյան և Զահան Աթոյան):

Հավաքված նյութերի դիտարկումները ցույց են տալիս, որ գործ ունենք բանահավաքչական աշխատանքների երկու տիպի հետ՝ ա) նպատակային և բ) դիպվածային հավաքչություն: Այդ առումով որոշակի տարբերություններ կան դիտարկված երեք փուլերի բանահավաքների բանահավաքչական նպատակների, սկզբունքների ու մեթոդների միջև:

Հայ բանարվեստի արժեքները ժամանակի ամենակուլ երախից փրկելու և հրատարակելու համար «Մշակ» պարբերականի 1882 թ. 4-րդ համարում բանահավաք-հրատարակիչ Տիգրան Նավասարդյանը կոչով դիմում է հայ ժողովրդին և մտավորականությանը՝ հավաքելու բանահյուսական և ազգագրական նյութեր¹: Կոչին արձագանքող մտավորականների շարքում էին նաև Ղազախի գավառի ներկայացուցիչներ Մ. Մուրադյանը, Վ. Տեր - Հարությունյանը, Խ. Շահնագարյանը: XIX դարավերջի բանահավաքների մեջ նկատվում է անհատական մոտեցում և հետաքրքրություն բանահյուսական որոշակի ժանրերի նկատմամբ: Առաջնահերթ տեղ է գրավում նաև բանահավաքի նախասիրությունն ու հակվածությունը, որով էլ պայմանավորված է

¹ С. А. Варданян. Вклад Тиграна Навасардяна в армянскую фольклористику.— Армянская этнография и фольклор, т. 18. Ереван, 1991, с. 17–18.

բանահյուսական մի շարք ժանրերի անտեսումը: Նկատենք, որ անցյալում ոչ բոլոր բանահավաքներն էին գիտակցում նյութի լեզվական առանձնահատկությունների ու պատումի անադարտ պահպանելու անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև՝ հավելյալ տեղեկատվության պակասը բանահավաքի, բանասացի, գրառման տեղի, ժամանակի, նյութի ծագման մասին, որոնց վրա խարսխվում է բանագիտական ուսումնասիրությունը:

Կարևորելով լուսավորության և կրթության անհրաժեշտությունը՝ Մոսկվայի Լագարյան ձեմարանի ու համալսարանի ուսանող Մաթևոս Մուրադյանն² իր հայրենի Թովուզ գյուղում ոչ միայն ծավալել էր դպրոցաշինական աշխատանք, այլև, որոշակի վերաբերմունք ունենալով ժողովրդական բառ ու բանի նկատմամբ և արձագանքելով Տ. Նավասարդյանի կոչին՝ գրառել և նրան էր ուղարկել բանահյուսական արժեքավոր նմուշներ (խաղիկներ, երգեր, շուտասելուկներ, հանելուկներ): Գրառված նյութերից խաղիկները «Ջան-Գյուլումներ» վերտառությամբ Տ. Նավասարդյանը 1894 թ. տպագրել է իր մատենաշարում³: Ակնհայտ է, որ բանահավաք Մ. Մուրադյանին դեպի վերոհիշյալ ժանրերն ուղղորդել է նաև մատաղ սերնդին ազգային ոգով դաստիարակելու ցանկությունը: Նա իր հիմնադրած դպրոցի ուսումնական առաջին տարվա հունվարի 1-ին կազմակերպել է նոր տարվա տոնածառի հանդես, որի ժամանակ աշակերտները հոգևոր և ժողովրդական երգեր են կատարել⁴:

Անտարակույս, XIX դարավերջում Տավուշի մարզի գյուղերում նահապետական կացութթաձևի և գրեթե համատարած անգրագիտության պայմաններում հասարակության հոգևոր պահանջմունքների բավարարման հիմնական աղբյուրը ժողովրդական դարավոր ակունքներից սկիզբ առած ժողովրդական երգը, պարն ու տարաբնույթ ստեղծագործություններն էին, որոնց դրսևորումներն ու թեմատիկան խիստ բազմազան էր և հոգեհարազատ շինական ժողովրդին: Հասարակ գյուղացին իր շուրջը կատարվող իրադարձությունների հիման վրա շատ հաճախ հանպատրաստից ստեղծում էր զվարճապատում գրույցներ ու անեկդոտներ, որոնց հերոսները հենց իրենց միջավայրում էին ապրում: Հատկապես հոգևոր դասի տգիտությունը, ազահությունն ու անարդարությունը հիմք էր հանդիսանում նմանօրինակ զվարճապատումների հորինման համար, որոնց շամշադինյան տարբերակները գրառել է տիրացու Վ. Տեր-Հարությունյանը և ուղարկել Տ. Նավասարդյանին⁵: Վերջինիս արխիվային ֆոնդում է պահվում նաև բանահավաք Խ. Շահնագարյանի⁶ հավաքածուն, որում զետեղված

² Բանահավաք Մաթևոս Մուրադյանը ծնվել է 1860 թ. Շամշադինի Թովուզ գյուղում, գյուղական քահանա Տեր Հարությունի ընտանիքում: Գրաձանաչություն սովորել է հորից, տարրական կրթությունը ստացել է Քութախիի հայկական ծխական դպրոցում: Ապա տեղափոխվել է Մոսկվա, ընդունվել Լագարյան ձեմարան, որն ավարտելուց հետո 1881 թ. ընդունվել և 1888 թ. ավարտել է Մոսկվայի պետական համալսարանի իրավաբանական բաժինը (Ա. Ա. Գյուրջի և յա ն. Շամշադին (Տավուշ). պատմաաշխարհագրական և կրթալուսավորական ակնարկներ, Երևան, 1989, էջ 146-152):

³ Տ. Նավասարդյան և յա ն. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, VIII գիրք, Թիֆլիս, 1894, էջ 75-86:

⁴ Ա. Ա. Գյուրջի և յա ն. նշվ. աշխ., էջ 153:

⁵ Բանահավաքներ Մաթևոս Մուրադյանի և Վահան Տեր-Հարությունյանցի ձեռագիր հավաքածուները պահվում են ՀՀ ազգային արխիվի Տիգրան Նավասարդյանի ֆոնդում:

⁶ Բանահավաք Խաչատուր Շահնագարյանի մասին կենսագրական տվյալներ չկան:

հեքիաթները գրատվել են 1894 և 1899 թթ. Ղազախի գավառում: Բանահավաքը գրառման ստույգ տեղի և բանասացների մասին ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդում: Ելնելով հեքիաթների լեզվից՝ ենթադրվում է, որ դրանք գրի են առնվել Ադստնի հովտի գյուղերից⁷:

XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև դարավերջ ժողովրդագիտական ժառանգության հավաքման և ուսումնասիրման գործում բացառիկ դեր է կատարել Քաջբերունին⁸: Նա խորապես գիտակցել է իր ժամանակաշրջանի ազգի դեմքը ներկայացնող ծիսաստվորության ռուսական հոգևոր արժեքների գրառման անհրաժեշտությունը, որովհետև «... շատերը աննկատելի կերպով արդեն մոռացվել են, ոմանք սակավ առ սակավ մոռացվում են կյանքի նոր հոսանքի ազդեցության տակ, ուրեմն մոռացվածը կարող է պահել միայն գրականությունը»⁹: Հետևելով իր ժողովրդասիրական սկզբունքներին՝ Քաջբերունին իր ուղևորությունները ծառայեցրել է նաև ժողովրդագիտական նյութերի այլևայլ տվյալների հավաքմանը: Ի տարբերություն մյուս բանահավաքների՝ Քաջբերունին նույն ժանրի, տոնի, ծեսի, սովորույթի տարբերակները գրառել է տարբեր գավառներից (Այրարատ, Շիրակ, Բասեն, Վայոց Ձոր, Գանձակ, Աղվանք, Ադստնի հովիտ և այլն) ու դրանք համադրել¹⁰: Քննախույզ հայացքով ու համեմատական մեթոդով նա փորձել է համակարգել հայոց ազգագրական-բանահյուսական ժառանգությունը՝ իր ամբողջության մեջ: Ադստնի հովտի նյութերը ներկայացնելիս Քաջբերունին մատնանշում էր, որ դրանք հավաքված են Ղազախի գավառի գյուղերից, ի դեպ, հավաքված նյութերը բնորոշ էին բոլոր գյուղերին, ուստի նա հիմնականում մատնանշել է Ուզունթալա և Սևքար գյուղերը: Քաջբերունու՝ Ուզունթալա գյուղում հավաքած մանկական երգերը, օրորոցայինները, խաղերը, հեքիաթի նախերգերը, հանելուկները, շուտասելուկները, համբարձման խաղիկները՝ տոնական ծիսակարգի հետ, հարսանեկան ծեսն ու ժողովրդական տոները բնորոշ են նաև Ադստնի հովտի մյուս գյուղերին: Այդ ամենը հնարավորություն է տալիս պատկերացում կազմելու XIX դարավերջի Ղազախի

⁷ Բանահավաք Խաչատուր Շահնագարյանի գրառած հեքիաթների բնագրերը պահվում են ՀՀ ազգային արխիվի Տիգրան Նավասարդյանի ֆոնդում: Դրանք առաջին անգամ տպագրվել են «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-ի VI և VIII հատորներում (համապատասխանաբար, Երևան, 1973, - 90, 91, 92, 93, 94, 120, 176 և, Երևան, 1977, - 119, 120, 121):

⁸ Գաբրիել Տեր-Նովհաննիսյանը ծնվել է 1837 թ. Ղազախի գավառի Ուզունթալա (այժմ՝ Տավուշի մարզի Այգեհովիտ) գյուղում, քահանայի ընտանիքում: 1858 թ. ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, 1859 թ. ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը, որն ավարտել է 1864 թ.: Բժշկի մասնագիտություն ստանալուն զուգընթաց՝ իրեն նվիրել է գրականությանը: Նրա առաջին «Տեր Սարգիս» վեպը, տպագրվել է Ստ. Նազարյանցի «Հյուսիսսփայլ» ամսագրում և արժանացել է Մ. Նալբանդյանի բարձր գնահատականին՝ իբրև ռեալիստական վեպ (Գ. Տեր-Նովհաննիսյանի ց. Տեր Սարգիս, Սուրբ Գևորգի դուլը, Առաջաբան Ռ. Չարյանի, 1938, Երևան, էջ 14): Գավառական բժշկի պաշտոնը նրան հնարավորություն է տվել շրջել ողջ Արևելյան Հայաստանով և Անդրկովկասի հայաշատ վայրերով, ի մոտո ծանոթանալ ժողովրդի կյանքին, կենցաղին, սովորույթներին, հավատալիքներին, ավանդություններին ու տոներին, ազգագրական-բանահյուսական իրողություններին: «Անսահման ցանկություններիցս մինն է եղել կարելույն չափ ընդարձակ զննողության և ուսումնասիրության առնել ազգային սովորությունները, ավանդությունները, երգերը»,- գրել է նա (Ք ա ջ բ եր ու ն ի. Հայկական սովորություններ.- «Ազգագրական հանդես», VII-VIII գրքեր, Թիֆլիս, 1901, էջ 113):

⁹ Ք ա ջ բ եր ու ն ի. նշվ. աշխ., էջ 114:

¹⁰ Ք ա ջ բ եր ու ն ի. Ճանապարհորդական նկատողություններ, Երևան, 2003, էջ 180, 181:

գավառի գյուղերում կենցաղավարող ազգային ավանդական ծիսաստվորությային համակարգի ու քնարական բանահյուսության երկացանկի մասին: Ուղևորությունները նպաստել են, որ նա անմիջականորեն մասնակից դառնա տարբեր ծեսերի կատարմանը և մտովի հետ գնալով մանկություն՝ հիշի իր ծննդավայրի նմանօրինակ ծեսերը, արարողությունները, նախապաշարումները և, դրանք համադրելով իրար, վերականգնի տվյալ երևույթի համահայկական մոդելը: Քաջբերունին հետևողականորեն պահպանել է յուրաքանչյուր տեղավայրի բարբառային արտահայտչամիջոցների անաղարտությունը, երևույթների տեղական անվանումներն ու դրսևորումները. այսպես, օրինակ, «ձլորթի» կամ «ճոճ» խաղը նկարագրելիս նա նախ բերում է տարբեր տեղավայրերում խաղի անվանումները [Ղազախ, Երևան՝ ձլորթի, Բասեն՝ ճոճք, Դարավազյազ՝ նոր հայեր (պարսկահայեր)՝ չամչյուլ կամ քըշկօ, իսկ հին հայերի (տեղացիներ) մեջ՝ քիվանջի], ապա՝ այն երգերը, որ երգվում են խաղի ժամանակ¹¹: Իբրև բանահավաք և ուսումնասիրող՝ նա իր գրառած բանահյուսական բոլոր ժանրերը, ազգագրական տոներն ու ծեսերը քննության է ենթարկել և փորձել է հնարավորինս լիարժեք ու սպառիչ ներկայացնել դրանք: Անդրադառնալով Աղստևի հովտի գյուղերից գրառված բանահյուսական նյութերին՝ հարկ է նշել, որ Քաջբերունին անգնահատելի ծառայություն է մատուցել և մոռացությունից փրկել բանահյուսական այնպիսի նմուշներ, որոնց տարբերակները հետագա բանահավաքներին չի հաջողվել գրառել¹²:

Ինչպես ցույց է տալիս բանահավաքների առաջին սերնդի փորձը՝ ժողովրդագիտական ուսումնասիրությունների համար նախ առաջնահերթ պայմանն անհետացող բանավոր նյութը գրառելն ու կուտակելն էր, ապա՝ ուսումնասիրելը: Այս առումով առաջին փուլում Տավուշի մարզի բանահյուսական արժեքների հավաքումն ազգագրական այլ շրջանների հետ համեմատած առանձին արժեք չի ներկայացնում:

Տավուշի մարզի բանահավաքության երկրորդ փուլը համընկնում է խորհրդային իշխանության հաստատման ու ամրապնդման ժամանակահատվածի հետ: Նոր կարգերի հաստատումն իր բացասական ազդեցությունը թողեց ավանդական բանահյուսական նյութի կենցաղավարման վրա: Բանահյուսական ստեղծագործությունները կորցրին իրենց նախկին նշանակությունը, կենցաղավարումից դուրս մղվեցին հին տոները, ծեսերը, հավատալիքները, ժողովրդական բժշկությունը, քնարական ու ասույթաբանական ժանրերը (ծիսական ու աշխատանքային երգեր, խաղիկներ, աղոթքներ և այլն): Խզումը ժամանակակից կյանքի ու կենցաղի և ավանդական բանահյուսության միջև նվազեցրել է վերջինիս դերը որպես ժողովրդի հոգևոր և գեղագիտական պահանջմունքները բավարարող հիմնական գործոն: Դարավոր ճանապարհ անցած բանահյուսական ժառանգությունն աստիճանաբար օտարվեց: Հատկապես հավատալիքները, ժողովրդական

¹¹ Ք ա ջ բ եր ու ն ի. Հայկական սովորություններ. – «Ազգագրական հանդես», IX գիրք, Թիֆլիս, 1902, էջ 104–105:

¹² Հատկապես Քաջբերունու գրառած տոնական ծիսակարգերին ուղեկցող երգերը, ինչպես, օրինակ, Քրիստոսի ծննդյան օրը կատարվող «Ալելույան», Վարդավառի ու Համբարձման տոների ժամանակ կատարվող երգերը, օրորոցայինների հնագույն դրսևորումները դուրս են եկել կենցաղավարումից և իսպառ մոռացվել:

բժշկության տարբեր ձևերն ու աղոթքները, հմայական ծեսերը, ավանդական ժողովրդական և եկեղեցական տոները նոր ժամանակների թելադրանքով ընդհատակ անցան և մնացին ավագ սերնդի սակավաթիվ ներկայացուցիչների մենաշնորհը: Բանահավաքական աշխատանքները ոչ միայն հետընթաց ապրեցին, այլև փոխեցին իրենց ուղղությունը: Առաջին պլան մղվեցին նորաստեղծ, անարվեստ, անհատական չափածո ստեղծագործությունները:

XX դ. 20–30-ական թվականներին Բջևանի ենթատարածքի Ուզունթալա և Աչաջուր գյուղերում բանահավաք Գեղամ Թարվերդյանը¹³ գրառել է տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ և ժամանակի պահանջով թելադրված՝ կուսակցական առաջնորդներին (Լենին, Ստալին և ուրիշներ) ու կոլտնտեսային առօրյային նվիրված երգեր, որոնք կարճատև կյանք ունեցան և վաղուց դուրս են եկել կենցաղավարումից¹⁴: Նման չձևավորված և չկայացած նյութերը նկատի ունենալով՝ անվանի բանագետ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը 30-ական թվականներին զգուշացնում էր բանահավաքներին՝ խուսափել ծայրահեղություններից և կոչ էր անում սահմանափակել անարժեք, անորակ ու ոչ բանահյուսական նյութերի գրառումները՝ հետևյալ պատճառաբանությամբ. «Նրանցից ոմանք (բանահավաքները. – Է. Խ.) պարզ պատկերացում չունեն ֆոլկլորի սպեցիֆիկումի մասին, անխտիր գրի են առնում այն ամենը, ինչ որ լսել են գյուղացու կամ բանվորի բերանից»¹⁵:

Ավանդական բանահյուսության այն փոքրաքանակ նյութերը, որ հանգրվանել են ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արխիվում, արդյունք են 1920–1950-ական թվականների դիպվածային հավաքչության¹⁶: Դիտարկումները ցույց են տալիս, որ Տավուշի մարզի տարածքից երկրորդ փուլի ընթացքում գրառված նյութերը դիպվածային բնույթ են կրել, սակավաթիվ ժանրեր են հավաքվել և տպավորություն է ստեղծվել, որ տարածաշրջանն աղքատիկ բանահյուսություն ունի:

Սույն կարծրատիպը հերքվեց երրորդ փուլի ընթացքում գրառված բազմաժանր և մեծաքանակ բանահյուսական նյութերի շնորհիվ: XX դարի 50-ական թվականներից

¹³ Բանահավաք Գեղամ Թարվերդյանը [ծնվել է 1884 թ. Արտաշատի շրջանի Ազատական գյուղում (նախկին՝ Չիքրավում), մահացել՝ 1955 թ.] հայտնի է նաև աշուղ Վերդի անունով: Խորհրդային տարիներին աշխատել է Պատմության և Գրականության ինստիտուտում՝ որպես բանահավաք: Հայաստանի տարբեր շրջաններում գրի է առել հին և նոր աշուղների բազմաթիվ ստեղծագործություններ, ինչպես նաև ժողովրդական երգեր:

¹⁴ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԻԲԱ), FFI: 2427–2608, Գ. Թարվերդյանի հավաքածու:

¹⁵ Կ. Մելիք-Օհանջանյան. Լենինը հայ ֆոլկլորի մեջ, Երևան, 1936, էջ 16:

¹⁶ Երկարամյա մանկավարժ, բնագետ, ծագումով շուշեցի Նիկոլ Սարգսյանը 1924–30 թթ., ամառային արձակուրդների օրերին Բջևանում, Վերին Աղղանում (այժմ՝ Գանձաքար), Դիլիջանում գրառել է առածասացվածքներ, անեծք-օրհնանքներ ու դարձվածներ (ՀԱԻԲԱ, FFI: 8662–9999, FFI: 0001–1210, Ն. Սարգսյանի հավաքածու): Բանահավաք Սարգիս Բարայեյանը (1882, Շուշի – 1973, Երևան), մանկավարժական երկարամյա գործունեությանը զուգահեռ, զբաղվել է նաև բանահավաքչությամբ: 1945 թ. սեպտեմբերին աշխատանքի բերումով եղել է Շամշադինի շրջանի Նավուր գյուղում և գրառել է ավանդություններ, հեքիաթներ, գրույցներ, շուտասելուկներ (ՀԱԻԲԱ, FFI: 1525–1552, Ս. Բարայեյանի հավաքածու): Ի տարբերություն այս փուլի մյուս բանահավաքների՝ նա հանգամանորեն ներկայացրել է իր բանասաց, 93-ամյա Ֆրիդոն Ասրիյանին, նկարագրել նրա տունը և նրանից պատմություններ կորզելու համար գործադրած իր ջանքերը: Ս. Բարայեյանն իր գրառումներում անաղարտ պահպանել է Շամշադինի խոսվածքը:

Տավուշի մարզում ավանդական բանահյուսության բանահավաքչական գործը թեև կոխեց նոր փուլ, որն անմիջականորեն կապված էր ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հիմնադրման (1959 թ.) և նրա կազմում գտնվող Բանահյուսության բաժնի ակտիվ գործունեության հետ: 50–60-ական թվականներին ինստիտուտի բանագետների ու ազգագրագետների ամենամյա գիտարշավները նպատակ ունեին մարզի տարածքում հավաքել և ուսումնասիրել տարածաշրջանի բնակչության միջավայրում կենցաղավարող ազգագրական-բանահյուսական նյութերը: Բանահյուսական ժառանգությունը հավաքելու և ուսումնասիրելու համար գիտարշավների կազմում ընդգրկվել են բանագետ-բանահավաքներ Արտաշես Նազինյանը, Արագ Կարապետյանը և Վերժինե Մվազյանը: 70–80-ական թվականներին մարզի տարածքում գործել է նաև Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի ուսանողական խմբարշավը (ղեկավար՝ Նելլի Հակոբյան)¹⁷: Խմբարշավներից զատ՝ մարզի տարածքում անհատական բանահավաքչական գործունեություն են ծավալել բանահավաքներ Արագ Կարապետյանը և Էսթեր Խեմյանը¹⁸:

Երրորդ փուլի բանահավաքները բանահյուսական նյութեր գրառելու համար նախ շեշտը դրել են նյութերի որոնման վրա, ապա փորձել են գրառելիս հարազատ մնալ բանասացի պատումին: Նյութի անխաթար պահպանման համար կարևոր դեր է խաղացել գրառման նորագույն տեխնիկայի կիրառումը (ձայնագրում՝ մագնիսոտֆոնով): Բանահավաքներ Արտաշես Նազինյանը, Արագ Կարապետյանը և Վերժինե Մվազյանը նյութերը գրառել են ձեռքով և այդ ընթացքում փորձել են հնարավորինս չշեղվել բանասացի պատումից և պահպանել այն բոլոր բառերն ու նրբերանգները, որոնք հատուկ են տվյալ բանասացի ստեղծագործական խառնվածքին: Նկատենք, որ ձեռքով գրանցման տեխնիկայով ոչ բոլոր բանահավաքներին է հաջողվել հարազատ մնալ բանասացին: Բանասացների աշխատանքին բնորոշ է բանահյուսական նյութին կից ներկայացվող տեղեկատվությունը բանասացի (տարիքը, կրթական մակարդակը, մասնագիտությունը, ծննդավայրն ու բնակության վայրը, տվյալներ գրանցվող նյութի փոխանցողի մասին, խրթին բառերի բացատրությունը և այլն), գրառման վայրի, գրառման տարեթվի և բանահյուսական նյութին առնչվող լուսաբանող ծանոթագրությունների մասին:

¹⁷ 2012 թ. գարնանը երկարատև բանակցություններից հետո Նելլի Հակոբյանի ղեկավարած ուսանողական խմբարշավների հավաքած նյութերը նրա դուստրը՝ Անուշ Սեդրակյանը, հանձնել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության արխիվ:

¹⁸ Վերջին երեք տարում նախկին Նոյեմբերյանի շրջանում բանահյուսական նյութեր է գրառում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող Լիլիթ Մկրտումյանը:

Վերժինե Սվազյանը¹⁹ իր բանասաց՝ աչաջրեցի 73-ամյա Հովսեփ Եզանյանի կենսագրությունը ներկայացնելիս ուշադրություն է դարձրել պատճառահետևանքային այն կապին, որի արդյունքում ձևավորվել է վերջինիս բանահյուսական երկացանկը՝ «Կինը վախճանվել է շատ վաղուց, ինքն է մեծացրել փոքրահասակ մանուկներին, որոնց խուրճինի մեջ է դրել, տարել դաշտ, երգել է նրանց համար, ինքը աշխատել, այդ իսկ պատճառով գիտե շատ մանկական երգեր»²⁰:

Քաջ գիտակցելով տեղեկատվության անհրաժեշտությունը բանագիտական ուսումնասիրության գործում՝ Արտաշես Նազինյանը²¹ առանձնահատուկ բժախնդրություն է հանդես բերել թե՛ բնակավայրի գտնվելու տեղի, թե՛ նրանց անվանման հետ կապված պատմությունների ու ավանդությունների, թե՛ տվյալ բնակավայրին բնորոշ բարբառային արտահայտությունների, թե՛ ժանրերի տեղական անվանումների [օրինակ՝ Նոյեմբերյանի ենթաշրջանի Կոթի (այժմ՝ Շավարշավան) գյուղում հանելուկին ասում են կապվանք] նկատմամբ և հնարավորինս բացատրել, ստուգաբանել և ներկայացրել է կիրառման ոլորտը²²:

Մեթոդաբանական նույն սկզբունքներին է հետևել նաև բանահավաք Արագ Կարապետյանը²³, որի բանահավաքական գործունեությունը Տավուշի մարզում սկսվել է 1957 թ. և շարունակվել մինչև 1960-ականների վերջը: Նա այն բեղմնավոր բանահավաքներից է, ովքեր ճիգ ու ջանք չեն խնայել և մեծ նվիրումով ձեռնամուխ են եղել բանահյուսական բանավոր ու

¹⁹ Բանահավաք-բանագետ Վերժինե Սվազյանը ծնվել է 1934 թ. Եգիպտոսի Ալեքսանդրիա քաղաքում, կեսարացի Գառնիկ Սվազյանի ընտանիքում: 1947 թ. հայրենադարձվել է Հայաստան, ավարտել է Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտը, 1956 թ. աշխատել է ՀՍՍՀ ԳԱ գրականության ինստիտուտի բանահյուսության բաժնում: 1959 թվականից աշխատում է ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում: Զբաղվում է բանահյուսական նյութերի հավաքման և ուսումնասիրման գործով, հեղինակ է բանահյուսական բազմաթիվ ժողովածուների և ուսումնասիրությունների:

²⁰ ՀԱԻԲԱ, FFVII: 8072,01–8072,01, Վ. Սվազյանի հավաքածու:

²¹ Բանահավաք-բանագետ Արտաշես Նազինյանը ծնվել է 1924 թ. Իջևանի շրջանի Աչաջուր գյուղում (մահացել է 1999 թ. Երևանում): Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը (ուսումնառությունն ընդմիջվել է Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցությամբ): 1959 թվականից մինչև մահը ղեկավարել է Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսության բաժինը: Նրա ջանքերով մեծապես հարստացվել է ինստիտուտի բանահյուսական արխիվը:

²² Օրինակ՝ «Գութանի երգերը ձայնով ասելը տեղացիք (Նոյեմբերյան) կոչում են «դրով ասել», որ նշանակում է խմբով ձայնակցելը: Գութանի երգերի մեջ «Հոլով լո, հոլով լո, ջանիդ դուրբան» կոչում են եզներին, իսկ «Տոռ հո՛, տոռ հո՛, տոռ հո՛, ջանիդ մատաղ» ասում են գոմեշներին: Նվագելու ժամանակ եղանակի փոփոխելը կոչվում է տեղագինների մեջ՝ դոնդարմա» (ՀԱԻԲԱ, FFVII: 8227,02–8227,02, Ա. Նազինյանի հավաքածու):

²³ Բանահավաք Արագ Կարապետյանը [1921 թ. Իջևանի շրջանի Ուզունթալա (այժմ՝ Այգեհովիտ) գյուղ – 2001 թ. Երևան] ծնվել է 1915 թ. եղեռնից մազապարծ շատախցի Համբարձումի և ալաշկերտցի Զմրուխտի ընտանիքում: Մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին, Ստալինգրադի ճակատամարտում գերի է ընկել, գերությունից փախել է և միացել Ֆրանսիայում գործող պարտիզանական ջոկատին: Պատերազմի ավարտից հետո հայրենիք վերադառնալիս նա իր հետ բերել է ազգագրագետ-բանահավաք Սարգիս Հայկունու արխիվային նյութերը [Վ. Սվազյանի խմբած Սարգիս Հայկունի (կյանքն ու գործունեությունը)– Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 4, Երևան, 1973, էջ 7]: Ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետը: Որպես բանահավաք՝ շրջել է Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հայկական բոլոր շրջաններում և հավաքել մեծաքանակ արժեքավոր բանահյուսական նյութեր: Նրա գրառումների մեծ մասն անտիպ է և պահվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում:

կենդանի ժառանգության ոչնչացման եզրին գտնվող նմուշներն անհետացումից փրկելու և սերունդներին փոխանցելու հույժ կարևոր գործին:

1970 թվականից Տավուշի մարզի բանահյուսության բանահավաքչական աշխատանքի էստաֆետն անցել է տողերիս հեղինակին՝ Էսթեր Խենյանին: Տավուշի մարզի բանահյուսական ժառանգության հավաքումը և ուսումնասիրությունը մեր կողմից նույնպես ընթացել է որոշակի փուլերով:

Առաջին փուլն սկսվել է 1970 թվականին՝ պայմանավորված բանահյուսության նկատմամբ դրսևորած ուսանողական հետաքրքրություններով. այն շարունակվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանահյուսական սկզբնաղբյուրների վավերագրման բաժնում աշխատելու տարիներին՝ ընդհուպ մինչև 1976 թ.: Այս փուլում բանահյուսական նյութեր ենք հավաքել ոչ միայն Բջևանի, այլև՝ Արտաշատի, Կամոյի, Գուգարքի, Նոյեմբերյանի շրջաններից: Հավաքչական աշխատանքը, սակայն, հիմնականում կենտրոնացած է եղել Բջևանի շրջանի գյուղերում, որտեղից 1970–1972 թթ. գրառած նյութերի հիման վրա 1972 թվականին ներկայացրել ենք ավարտական թեզ՝ «Բջևանի անտիպ բանահյուսությունը» թեմայով:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1977–1986 թթ. Շամշադինի շրջանի գյուղերում (թվով՝ 16 բնակավայր) և Մուրղուզի ամառանոցներում գրառած ժողովրդագիտական բազմաքանակ նյութերը:

Երրորդ փուլն ընդգրկում է 1987 թվականից մինչ օրս Բջևանի շրջանի գյուղերում (թվով՝ 19 բնակավայր) բնիկների և 1989–1990-ական թվականներին Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններից բռնագաղթվածներից գրառած ժողովրդագիտական նյութերը:

Եթե XIX դարավերջում և XX դարասկզբում բանահավաքների բանահավաքչական գործունեությունը՝ ազգային, մշակութային և հոգևոր արժեքներին մերձենալու ու գրառված նյութերը հետագա ուսումնասիրություններին ծառայեցնելու կարևորությամբ էր պայմանավորված, ապա երրորդ փուլում բանահավաքները հետապնդում էին գիտահետազոտական կոնկրետ նպատակներ: Տավուշի մարզի ազգագրական-բանահյուսական նյութերի յուրահատկությունները ճշգրտորեն վեր հանելու և ուսումնասիրելու համար առաջնահերթ խնդիր էր՝ բացահայտել դրանց կենցաղավարման միջավայրը, գոյատևման ու փոխանցման պատճառահետևանքային կապը, յուրաքանչյուր նյութի կիրառման ժամանակը, բանասացի և լսարանի փոխադարձ կապն ու փոխառնչությունները, նաև ծիսական, հավատալիքային ու սովորութային այն նախադրյալները, որոնք նպաստել են նյութի դարավոր գոյատևմանն ու պահպանմանը: Ակնհայտ է, որ XX դարի 50–60-ական թվականներին բանահավաքների համար վերն առաջադրված խնդիրների լուծումը խիստ դժվար էր, երբեմն նույնիսկ անհնարին: XIX դարավերջի գրառումներից հետո տեղի էին ունեցել խոշորամասշտաբ մի շարք փոփոխություններ, որոնք իրենց կնիքն էին դրել բանահյուսական նյութերի հետագա կենցաղավարման ու գոյատևման վրա. 1) իրար հաջորդող պատերազմների հետևանքով խաթարվեց ավանդական կյանքի բնականոն ընթացքը, 2) պատմական մի կացութաձևից մյու-

սին անցնելը (կապիտալիզմից՝ սոցիալիզմի), որը ոչ միայն համակարգային հեղաշրջում էր, այլև գիտակցության ու մտածելակերպի փոփոխությունն է, վերջապես, 3) կյանքի ու կենցաղի կտրուկ փոփոխությունը, լուսավորության ու տեխնիկայի մուտքը գյուղաշխարհ հիմնավորապես խաթարեցին այն բոլոր նախապայմանները, որոնք սնուցում էին ավանդական բանահյուսական միջավայրը:

XX դարասկզբից գլխապտույտ արագությամբ բանահյուսությունն իր տեղը զիջում էր գրականությանը, մամուլին ու ռադիոհաղորդումներին: Գնալով պակասում էին, իսկ որոշ բնակավայրերում էլ իսպառ վերանում էին այն հավաքատեղիները, որտեղ բանասացը դրսևորում էր իմացությունների իր ողջ ներուժը: Նվազել էր բանահյուսական նյութի փոխանցման և բանասացական նոր սերնդի ձևավորման բնականոն ընթացքը: Հետևաբար, երրորդ փուլի բանահավաքական աշխատանքն ինքնրստինքյան առաջին քայլն էր բանագիտական ուսումնասիրության մեջ և հնարավորությունն անմիջականորեն շփվելու բանահյուսության թե՛ զարգացման և թե՛ մահացման կենդանի ընթացքի հետ: Ժամանակակից բանահյուսության վիճակի և յուրահատկությունների ուսումնասիրության համար բանահավաքը նախ մուտք է գործում այն միջավայրը, որտեղ պատմականորեն զարգացել է այն և նախապես որոնողական աշխատանքը հիմնականում կենտրոնացնում է տարիքային ավագ խմբերի բանասացներին հայտնաբերելու ուղղությամբ: Նկատի առնելով խնդրի կարևորությունը՝ բանասացը պետք է համապատասխաներ մի քանի չափորոշիչների, այն է՝ տարիքային ավագ խմբերի ներկայացուցիչ լինելը (60–90 և ավելի տարիք ունեցողներ), որի մանկությունը անցած լինելը բանահյուսական որոշակի ավանդույթներով սնուցվող միջավայրում, ունենար լավ հիշողություն, լինել անգրագետ կամ կիսագրագետ՝ խուսափելու համար գրավոր ձանապարհով փոխանցված նյութից: Բանասացը պետք է լինել օժտված անհատ, որը, համապատասխան միջավայրում ապրելով, մանկությունից ժողովրդական բառուբանի, ավանդական հավատալիքների, սովորույթների, կենցաղի, չգրված օրենքների բանավոր ավանդման դպրոց անցած լինելը և իր ուշիմության, փայլուն հիշողության, վերարտադրման առանձնահատուկ կարողությունների շնորհիվ ընդունելով նախնիներից փոխանցված պատումները և իր հերթին վերապատմելով՝ դառնար փոխանցման օղակ անցյալի, ներկայի և ապագայի միջև: Բանահավաքների որոնումները միտված էին բանահյուսական անադարտ նյութերի բացահայտմանը, որոնք ներկայացվում ու պատմվում էին տվյալ տարածաշրջանին բնորոշ լեզվական, խոսվածքային տարբերակով: Գիտական ճշգրիտ եզրահանգումներ անելու համար դաշտային հավաքչական աշխատանքի ընթացքում անձամբ ուշադրություն ենք դարձրել այն օրինաչափությունների ու արժեքավոր փաստերի վրա, որոնք հետագայում կարող են նպաստել հետազոտական աշխատանքներին:

Երրորդ փուլի առաջին բանահավաքները դաշտային հավաքչական աշխատանքների ընթացքում կենտրոնացել են վիպական բանահյուսության սահմանափակ ժանրերի հավաքման վրա: Այն պայմանավորված էր ոչ միայն նրանց հետաքրքրություններով, այլև խմբարշավի անդամների ուժերը ճիշտ տեղաբաշխելու

և հնարավորինս շատ նյութ կուտակելու անհրաժեշտությամբ: Այդ իսկ պատճառով՝ նրանցից յուրաքանչյուրի հավաքած բանահյուսական նյութերն առանձնանում են ժանրային որոշակի ուղղվածությամբ: Վերժինե Սվազյանը հիմնականում կենտրոնացել էր քնարական բանահյուսության, Արտաշես Նազինյանը՝ վիպական բանահյուսության, հատկապես ավանդության ու զվարճախոսության ժանրերի, նաև՝ ասույթաբանական բանահյուսության վրա: Արագ Կարապետյանի հավաքչական աշխատանքն ընդգրկել էր վիպական բանահյուսության ժանրերը (հեքիաթ, առակ, գրույց, ավանդություն, զվարճախոսություն, հուշապատում):

Մենք հավասարապես ուշադրություն ենք դարձրել բանահյուսության երեք մեծ խմբերի (պատմողական, քնարական, ասույթաբանական) ժանրերին և դրանց հետ համադրվող, սինկրետիկ բնույթ կրող ժանրերի վրա, օրինակ՝ համբարձման տոնի կամ, ինչպես տավուշցիներն են անվանում, «ջան-գյուլումի» ծիսակարգն ու խաղիկների ժանրը, հարսանեկան ծիսակարգն ու դրան ուղեկցող երգերն ու խոսքային (բարբառային) կայուն միավորները, անձրևառաջացման ծեսն ու ծեսի անբաժան մաս կազմող «նուրի, նուրի...» կամ «ճոլի, ճոլի...» ծիսերգը, աղոթքն ու դրան ուղեկցող հմայական գործողությունները և այլն: Բանասացների ընտրության հարցում առաջնությունը տալով սեռատարիքային ավագ խմբերի ներկայացուցիչներին՝ չենք անտեսել նաև սեռատարիքային կրտսեր խմբերի բանասացներին, որոնցից շատերը կրողն ու փոխանցողն են քնարական ու ասույթաբանական այնպիսի ժանրերի, ինչպիսիք են՝ մանկական երգերը, շուտասելուկները, հանելուկները, խաղերը, մանկական հաշիվ-գայրանքները և այլն: Հավաքչական աշխատանքների նման ուղղվածությունն ու գործադրված ջանքերը հնարավորություն են տալիս ամբողջացնելու Տավուշի բանահյուսական ժառանգության ողջ նկարագիրը: Գրառված նյութերը ցույց են տալիս մարզի բանահյուսության իրական պատկերը XX դարի 50-ական թվականներից հետո: Բանահավաքչական աշխատանքի ընթացքում այս կամ այն ժանրին նախապատվություն չի տրվել, գրառվել է այն ամենը, ինչն առկա է եղել բանասացի երկացանկում: Բանահյուսական այնպիսի ժանրեր, ինչպիսիք են՝ առած-ասացվածքները, դարձվածները, անեծքներն ու օրհնանքները, երդումներն ու աղոթքները և մյուս բանաձևերը բանավոր խոսքի մեջ հանդես են գալիս ըստ տեղի, պահանջի, անհրաժեշտության և որոշակի դժվարություն են ներկայացնում գրառման համար: Ոչ մի բանասաց, թեկուզ տաղանդավոր ու փորձառու, բանահավաքի առաջարկով չի կարող պահի տակ մատուցել ասույթաբանական նյութ, մինչդեռ վիպական բանահյուսության ժանրերի ծավալն ու հիշելու տեսակետից մատչելիությունը հնարավորություն է տալիս բանասացին ավելի հեշտ ու անկաշկանդ ներկայացնելու երկարաշունչ հեքիաթն ու հուշապատումը: Որոշակի բարդությունների հետ են կապված աղոթքի և դրա մաս կազմող հմայական գործողությունների գրառումը, որը պայմանավորված է խոսքի հմայական ուժի նկատմամբ ունեցած երկյուղով: Աղոթքի ժանրը, հմայական արարողությունները, սնոտիապաշտական հավատալիքները, հասարակության կողմից ընկալվելով որպես սրբազան երևույթներ,

ենթարկվել են մոգարգելքի (տաբու), իսկ դրանց տիրապետողները, չգրված օրենքներից ենթարկվելով, երկյուղածությամբ պահպանել են իրենց գաղտնիքները և փոխանցել միայն հակառակ սեռի ներկայացուցչին: Հետևաբար, բանահավաքից պահանջվում էր համառ ջանքեր, հատուկ հմտություն և վարպետություն՝ աղոթողներից դուրս կորզելու նրանց իմացություններն ու բանաձևի տեքստը:

Դիտարկումների ու հարցումների արդյունքում որոշակիացել է բանահյուսության տեսակների հարաբերակցության պատկերը Տավուշի մարզում: Ակնհայտ է, որ ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում մարզում գերակշռել են վիպական (պատմողական) և ասույթաբանական ժանրերը, հատկապես հեքիաթները, զվարճախոսությունները, առած-ասացվածքները, օրհնանք-անեծքները²⁴: Գրառված նյութերի քանակային պատկերը ցույց է տալիս, որ Տավուշի մարզում XX դարի 50–70-ական թվականներին, շնորհիվ ավագ սերնդի բանասացների, դեռևս կենցաղավարում և համապատասխան լսարանի կողմից պահանջարկ էին վայելում վիպական բանահյուսության ժանրերը: Այս պարագայում պետք է նկատել, որ բանահյուսությունը, ներկայացնելով անցյալը, միննույն ժամանակ ունակ է փոխակերպվելով հարմարվել տվյալ պատմական ժամանակաշրջանին²⁵ և ընկալվել որպես ժամանակակից երևույթ: Հետևաբար, բանահավաքի խնդիրներից է որոշել ոչ միայն ժամանակակից բանահյուսության տեղն ու դերը ժողովրդական մշակույթի բազմազանության մեջ, այլև բացահայտել նրա գեղագիտական, գաղափարական ու դաստիարակչական նշանակությունը²⁶: Մարզում բանահավաքչական աշխատանքները ծավալվել են 50 բնակավայրում, գրառումները կատարվել են ձեռքով և ձայնագրիչով (մագնիստֆոնով): Փորձը ցույց է տվել, որ գրառման երկու մոտեցումներն էլ լիարժեք չեն. ձեռքով գրառման ընթացքում բանահավաքը չի կարող զարգացնել այնպիսի արագություն, որ բնագրային բացթողումներ չլինեն, սակայն ունի մի առավելություն. բնագրի համապատասխան տեղում բանահավաքը կարող է նկարագրել բանասացի շարժումները, դիմախաղը, ձայնի ելևէջներն ու ինտոնացիան, նրա վերաբերմունքը պատումի դեպքերի նկատմամբ, կարող է նաև անմիջապես բացատրություն

²⁴ Երրորդ փուլի բանահավաքների կողմից գրառվել է հրաշապատում, իրապատում և կենդանական 696 հեքիաթ, 187 գրույց, 127 ավանդություն, 479 զվարճախոսություն, 103 հուշապատում, 594 խաղիկ, 920 առած-ասացվածք, 245 դարձված, 442 անեծք, 230 օրհնանք, 56 աղոթք, 689 հանելուկ և այլն: Նյութերի քանակական վերլուծությունը ցույց է տալիս բանահյուսության տեսակների անհամամասնությունը Տավուշի մարզում, որը ձևավորվել է մի քանի գործոնների առկայությամբ, բնականոն գործընթաց է ու ներկայացնում է բանահյուսության զարգացման ներկա փուլը: Տավուշի մարզում 50–70-ական թվականներին ժամանակաշրջանի պահանջի ու թելադրանքի ներքո նվազել էր՝ ա) վարպետ բանասացների քանակը, բ) թուլացել էր բանահյուսական նյութի փոխանցման կարևորագույն գործընթացը, գ) գրեթե վերացել էին ավանդական կենտրոնացված լսարանները, որտեղ ժամանակին ակտիվորեն կենցաղավարում էին վիպական և քնարական բանահյուսության ժանրերը, դ) մոռացվել կամ աղոտ էին հիշվում ավանդական տոներն ու ծեսերը և դրանց հետ առնչվող ու դրանց լրացնող բանահյուսական, սովորույթային ու հավատալիքային դրսևորումները:

²⁵ Д. М. М. Молдавский. За песней, сказкой, одолень-травой. Записки собирателя народного творчества. Л., 1975, с. 288.

²⁶ В. Е. Гусев. Методика полевых исследований.— Русский фольклор, Проблемы современного народного творчества, т. IX. М.—Л., 1964, с. 201.

պահանջել անհասկանալի հատվածների ու բառերի վերաբերյալ՝ պատումի մեջ հստակություն մտցնելու համար: Ձայնագրության միջոցով կատարված գրառումները հնարավորություն են տալիս անաղարտ պահպանել բարբառը, նրա արտասանական նրբերանգները, հաստատագրել քնարական բանահյուսության մեղեդիները, որոնք ձեռքով գրառելու դեպքում կորչում են: Ձայնագրման մեթոդով հիմնականում գրառվել են վիպական և քնարական բանահյուսության ժանրերը (հեքիաթ, սիրավեպ, գրույց, հուշապատում, ավանդություն, երգեր): Ասույթաբանական բանահյուսության համար նախընտրելի էր ձեռքով գրառման տեխնիկան՝ նկատի ունենալով հավաքվող նյութի փոքրածավալությունը և կիրառման տարերայնությունը:

Առանձնահատուկ դեր է խաղում նաև բանահյուսական նյութի գրառման իրականացումը բնական միջավայրում, բանասացին հոգեհարազատ այն հավաքատեղիում, որտեղ նրան շրջապատում են իր մշտական ունկնդիրները: Բանասաց-լսարան կապը նպաստում է ի հայտ բերելու բանասացի երկացանկը, ունկնդիրների ներկայությունը և ուշադրությունը ոգևորում է բանասացին ու նպաստում նրա ստեղծագործական ունակությունների լիարժեք դրսևորմանը:

Բանահավաքչական աշխատանքի համար կարևոր նշանակություն ունի նաև գրառման ժամանակը: Ժամանակային գործոնը հարկ է դիտարկել մի քանի տեսանկյունից: Սովորաբար մասնագետ-բանահավաքները (այսինքն՝ գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատակիցները և ուսանողական հավաքչական ջոկատի անդամները) բանահյուսական նյութ հավաքելու են գնում ամռան և աշնան ամիսներին, որը բնավ նպաստավոր ժամանակահատված չէ, որովհետև գյուղացիական միջավայրը ներկայացնող բանասացներն այդ ամիսներին զբաղված են լինում գյուղատնտեսական անհետաձգելի բազմաթիվ աշխատանքներով: Երկրորդ ու զլխավոր պատճառն այն է, որ բանահյուսական որոշ ժանրեր, ինչպես, օրինակ, հեքիաթը, դարավոր մշակում անցած կանոնակարգով պատմում էին միայն ձմռան երկար գիշերներին²⁷, բազմամարդ լսարանի առկայությամբ՝ հետևողականորեն պահպանելով պապերից ժառանգած սովորույթները, այն է՝ պատումի ընթացքում լռություն պահպանել կամ ճրագը հանգցնել ու մթության մեջ պատմել, որ այլուրը չպակասի²⁸ և այլն²⁹: Իհարկե, ժամանակի ընթացքում շատ սովորույթներ մոռացության էին տրվել կամ էլ զանց էին առնվել, սակայն բանահյուսական որևէ նյութ գրառելու համար հարկ էր լինում բանասացին բացատրել գրառման անհրաժեշտությունն ու

²⁷ ՀԱԲԱ, FFV: 2894,01–2896,00, Ա. Կարապետյանի հավաքածու:

²⁸ ՀԱԲԱ, FFXI: 7629–7630, Հ. Մկրտչյանի հավաքածու:

²⁹ Դարավոր մշակում անցած սովորույթները մատնացույց են անում բանահյուսական պատումների, հատկապես հեքիաթների հմայական գործառույթը: Ձմռան երկար գիշերներին հեքիաթները պատմվում էին տոհմի ամենատարեց մարդու տանը (Հ. Հոփսեփյան. Ղարաղաղի հայերը. – Բանահյուսություն, II, Երևան, 2009, էջ 14, ՀԱԲԱ, FEI: 4011–4022, Է. Խելյանի հավաքածու, Շամշադին, 1981)՝ ոչ միայն ունկնդիրների պահանջները բավարարելու, այլև որպես սրբազան արարողություն (բախտ, դովլաթ, շվոտ, չարք և այլն)՝ տնային ոգիներին սիրաշահելու և իրենց ցանկություններին տեղյակ պահելու համար, որը բխում էր հնագույն հասարակության պաշտամունքային ու կրոնաառասպելաբանական պատկերացումներից:

նպատակը, նրան տրամադրել իր իմացածը պատմելու³⁰: Հաճախ բանասացները չէին կարևորում իրենց իմացածը կամ էլ հենվում էին հիշողության կորստի վրա. «Էտքան տարի էտ ո՛վ ա տրանք ասել որ, հմի հիշքում չեմ, որ ասեմ»³¹ կամ բանասաց Թամար Մառիկյանի ավստասանքն իր իմացածի կորստի մասին. «Վա յ իմ գյուլուննի, վա յ իմ... մըտկերս կորել ա, էնքան ի՛ գիղը մ»³²:

Ակնհայտ է 50–70-ական թվականների սեռատարիքային ավագ խմբերի բանասացների կապը նախորդ՝ XIX դարավերջի և XX դարասկզբի բանասացների ու նրանց ավանդական երկացանկի հետ: Բանահավաքներից շատերը վկայում են, որ իրենց գիտելիքները ստացել են ոչ միայն իրենց տատերից ու պապերից, այլև՝ պրոֆեսիոնալ բանասացներից. «... էտքան պներն էլ մենձ մարթկերանց, էն հարուր տարեկան, հարուրքսան տարեկան մարթիք զրրից են արել, միտս ա ընգել էն օրվանից սօր»³³ կամ՝ «Հետո ըստեղ մի հաստ բրուտ կար»³⁴... Լվ-լվ հեքիաթներ էր պատմում, մենք էլ լսում էինք, դե ջահել էինք, ինքը լեզուն քաղցր էր, որ մեզ պատմում էր, մենք կլանված հա լսում էինք: Ղե կամաց-կամաց մենք էլ սվորում ենք...»³⁵:

Փաստերը, հուշերը, գրառված նյութերի մի մասի թերի ու կցկտուր լինելը հաստատում են այն իրողությունը, որ ավանդական բանահյուսությունը համաժողովրդական սեփականություն և ժողովրդական զանգվածների գեղագիտական-գաղափարական պահանջները բավարարող կարևորագույն միջոց լինելուց բացի, պատմական բնականոն գործընթացների արդյունքում դարձել է մարդկանց փոքրաթիվ խմբերի սեփականության առարկա: Հետաքրքրությունն ավանդական բանահյուսության նկատմամբ նվազել է, բանահյուսական պատումներում հանդես եկող կերպարներն ու գաղափարներն այլևս չեն բավարարում ժամանակակից հասարակության պահանջմունքներին և ապրում են այն մարդկանց հիշողության մեջ, ովքեր այն ժառանգություն են ստացել անցյալից ու փորձում են պահպանել սերունդների համար:

Հատկանշական է վարպետ-բանասացների վերաբերմունքը գրառողների և իրենց իմացություններով հետաքրքրվողների հանդեպ: Այդ առիթով 80-ամյա բանասաց Մեսրոպ Շահնազարյանն ասել է. «... մեր հին պառերը կա էլի տեսակ - տեսակ:

³⁰ Բանահավաքի համար ամենադժվար պահը առաջին ծանոթությունն է բանասացի հետ: Երբեմն այն ծերունիներն ու տատիկները, որոնց դիմում է բանահավաքը, չեն հասկանում, թե ինչու է այս անձնավորությունը մայրաքաղաքից վեր կացել-եկել իրենց ծայրամասային կորած-մոլորած գյուղը և ինչ է ուզում իրենցից: Նրանցից շատերը հաճախ անլուրջ բան են համարում ժողովրդական խոսք ու գրույցը գրառելու անհրաժեշտությունը:

³¹ ՀՄԻԲԱ, FEII: 1883–1885, Է. Խեմյանի հավաքածու:

³² ՀՄԻԲԱ, FEII: 2199–2200, Է. Խեմյանի հավաքածու:

³³ ՀՄԻԲԱ, FEII: 1919, Է. Խեմյանի հավաքածու, բանասաց Մեսրոպ Շահնազարյանի հուշերից:

³⁴ Խոսքը բանասաց Տիգրան Բաբասյանի վարպետի՝ վասպուրականցի Արշակ Ռաջոյանի մասին է, որը բազմաթիվ հեքիաթներ է իմացել և ունեցել է յուրահատուկ պատմելաոճ: Ըստ բանասաց Տ. Բաբասյանի՝ իր վարպետը, գնահատելով աշակերտի կարողությունները, նրան պարտավորեցրել է հիշել և պատմել իր երկացանկի հեքիաթները և հատկապես «Արա Գեղեցիկ» հեքիաթը:

³⁵ ՀՄԻԲԱ, FEI: 4011–4021, Է. Խեմյանի հավաքածու:

Դե հմի թե հիւք կընթունեն, հիւք չեն ընթունի, մեր պարտքն էտ ա, որ մենք ասենք: Էտ թավուր պաների մհար է՝ ս նեղություն քաշել, բալիկ ջան, սոր էլ կացի, էքուց էլ կացի, տունը՝ տաք, տեղը՝ լավը, ասեմ, սուն էլ տպի՝ տար»³⁶: Բանասացի երախտագիտության փաստ է արձանագրել նաև բանահավաք Սարգիս Բարայեյանը: Նրա բանասաց նավուրեցի Ֆրիդոն պապը շնորհակալություն է հայտնել, որ իրեն «մարթու տեղ» են դրել և այդպիսի խնդրանքով դիմել իրեն³⁷: Նկատենք, որ բանահյուսական ավանդույթի մարման գործընթացը ցավագին արձագանք էր գտնում այդ ավանդույթով սնված ու ապրող բանասացների մոտ:

Բանահավաքչական և հետազոտական աշխատանքների ընթացքում պարզվել է, որ բանահյուսությունը, որպես կոլեկտիվ և անհատական ջանքերով ստեղծված և պահպանվող կենդանի երևույթ, XX դարի 50-ական թվականներից մինչև դարավերջ Տավուշի մարզում դեռևս շարունակում էր գեղագիտական, հոգևոր և դաստիարակչական գործառույթներ իրականացնել:

Տավուշի մարզի բանահավաքչության պատմությունը ցույց է տալիս, որ մեկ հարյուրամյակի ընթացքում մարզի տարածքում բանահավաքչական աշխատանքներն ընթացել են անհամաչափ և, պատմական այն ժամանակահատվածը, երբ բանահյուսական նյութերը դեռևս ակտիվ կենցաղավարում էին, ուշադրությունից դուրս են մնացել: Կորսված նյութերի պակասը լրացնելու համար բանահավաքների կողմից մեծ ջանքեր են գործադրվել փրկելու մեծահասակների հիշողության մեջ պահպանված ու մասամբ էլ կենցաղավարող բանահյուսական բազմաժանր նյութերը:

ИЗ ИСТОРИИ СОБИРАНИЯ ТАВУШСКОГО ФОЛЬКЛОРА

ЭСТЕР ХЕМЧЯН

Резюме

История собирания фольклора Тавушской области делится на три этапа: 1) Записи, сделанные в конце XIX в. (собиратели: Каджберуни, Хачатур Шахназарян, Матеос Мурадян, Ваган Тер-Арутюнянц). 2) Записи, сделанные в 20–50-х гг. XX в. (собиратели: Гегам Тарвердян, Никол Саргсян, Саргис Израелян). 3) Записи, сделанные с 50-х гг. до конца XX века (фольклорно - этнографические экспедиции Института археологии и этнографии НАН РА, с участием Аргашеса Назиняна, Араза Карапетяна, Вержине Свазяна, индивидуальные экспедиции – Араз Карапетян, Эстер Хемчян и фольклорная студенческая экспедиция Ереванского государственного университета, под руководством Нелли Акопян, отдельные любители - собиратели

³⁶ ՀԱԻԲԱ, FEII: 1915, Է. Խեմչյանի հավաքածու, բանասաց Մեսրոպ Շահնագարյանի կենսագրությունը:

³⁷ ՀԱԻԲԱ, FFIII: 1527–1529, Ս. Բարայեյանի հավաքածու:

– Серик Давтян, Серж Горгинян, Израел Чанглян и Джаан Атоян).

Опыт тавушских собирателей на первом этапе показывает, что для народоведческих исследований первоочередным условием является запись, хранение, затем исследование исчезающего устного материала. На втором этапе собирательские работы резко уменьшились, записанные материалы носили случайный характер, что создало впечатление, что регион имеет мизерный фольклор. С целью спасения исчезающих материалов и осуществления широкомасштабных научно-исследовательских работ, собиратели третьего этапа, используя новейшие методы, записывали многожанровые и многочисленные фольклорные материалы.

В процессе собирательских и исследовательских работ выяснилось, что фольклор, как живое явление, созданное коллективным и индивидуальным трудом, начиная с 50-х гг. до конца XX в. продолжал осуществлять эстетические, духовные и воспитательные функции.

FROM THE HISTORY OF TAVUSH FOLKLORE COLLECTION

ESTHER KHEMCHYAN

S u m m a r y

The history of the folklore collection in Tavush region is divided into three stages: 1) Recordings made in the late 19th century (collectors: Kadzheruni, Khachatur Shahnazaryan, Mateos Mouradian, Vahan Ter-Harutyunants). 2) Recordings made in the 20s–50s of the 20th century (collectors: Gegham Tarverdyan, Nicol Sargsyan, Sargis Israyelyan). 3) Recordings made from the 50s until the end of the 20th century (folklore-ethnographic expeditions of the Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA, with Artashes Nazinyan, Araz Karapetyan, Verzhine Svazlyan, individual expeditions – Araz Karapetyan, Esther Khemchyan and folklore student expedition of the Yerevan State University, headed by Nelly Hakobyan, some amateur collectors – Serik Davtyan, Serozh Gorginyan, Israyel Changlyan and Jahan Atoyan).

The experience of Tavush collectors in the first phase shows that the priority for the ethnographic research was recording, storing, and then studying the vanishing oral material. In the second phase the gathering works were sharply decreased, recorded materials were accidental, which created the impression that the region had scanty folklore. In order to save the endangered materials and to do large-scale research projects, the collectors of the third stage recorded multi-genre and multiple folklore materials, using the latest methods of recording.

In the process of collecting and research work it was revealed that folklore, as a living phenomenon, created by collective and individual labor, has continued to implement the aesthetic, spiritual and educational functions starting from the 50s until the end of the 20th century.